

PÁNDI LAJOS

PORTUGÁLIA, 1968: STABILITÁS VAGY FEJLŐDÉS?

(Történelmi adalék a reformdilemmához)

Portugália 1986. január 1-étől az EGK tagja. A nyugat-európai integrálódás intézményesítésének ezt a záróaktusát portugál részről az 1974-es forradalom tette látványosan lehetővé: a gyarmati háború befejezésével és a birodalom felszámolásával, polgári demokrácia teremtésével a diktatúra helyén, az Európa felé izolacionista „afrikaiság” feladásával az ország 'alkalmassá vált' a közöspiaci tagságra (ugyanakkor az államkapitalista fejlődés megtörésével és a monopolcsoportok felszámolásával, majd a forradalmi reformok félbeszakadásával az 1976-ban intézményesülő Második Köztársaság alkupoziói jelentősen meg is romlottak).

Portugália nyugat-európai integrációjának, egyúttal az Oliveira Salazar fémjelzte rendszer (1926–1974) bukásának gazdasági-társadalmi feltételei az 1961–1974 közötti években értek meg. Ennek során a nagyjából 1968 tájára tehető „pillanatban” a politikai vezetés megfelelő strukturális reformokkal talán összeegyeztethette volna stabilitás és fejlődés elrelődő, s később feloldhatatlanná vált ellentétét.

I. Növekedés – fejlődés nélkül

I. A gazdaságpolitika fordulata és a növekedés

Az 1958–62-es válságsorozat (az 1958-as elnökválasztásban tetőző diktatúraellenes mozgalom, a birodalomnak az 1961-es angolai felkelésben kulmináló megrendülése), valamint ennek leküzdése – a diktatórikus és korporatív vonások erősítésével és a gyarmati háború vállalásával – megkérdőjelezte a II. hat éves fejlesztési terv (1959–64) céljait: a gazdaságban 1943–60 között végbement változások (a növekedés feltételeinek megérlelődése), a nyugat-európai integráció és a gyarmati háború együttes nyomása egyértelművé tette, hogy végetért a birodalmi erőforrásokra alapozott mérsékelt autonóm növekedés kora.

A vezetés a struktúrakonzerváló stabilitás, mindenekelett a politi-

kai ellenőrzés fenntartása érdekében feladni kényszerült a „gazdasági nacionalizmust”: mivel a katonai kiadások megugrása felborította a pénzügyi egyensúlyt és elvitte a jelentős aranytartalék egyötödét, növekedés és stabilitás *egyidejű* biztosításához *azonnal* szükségessé vált a külföldi erőforrások direkt igénybevétele, elsősorban nagyarányú hitelek formájában. „A tengerentúli kiadásokat – utalt Marcelo Caetano a hazai és a külföldi tőke között formálódó munkamegosztásra – teljes egészükben a rendes bevételekből fedezzük, amelyeket azelőtt tetemes részben a fejlesztési költségek fedezésére használtunk fel. Most ezeknek a költségeknek jelentős részét kölcsönökből kell fedeznünk”.¹

A protekcionizmus de facto és kényszerű feladásával megbomlott egyensúly helyreállítására egy három éves átmeneti tervet iktattak be (1965–67), a növekedés mérséklésével, a külgazdasági nyitás intézményesítésének és a világpiaci versenyképesség biztosításának céljával. A terv preambuluma szerint azért, hogy „Portugália a szükséges gazdasági növekedés érdekében Európa felé történő jelenlegi nyitása révén végérvényesen elérje a fejlett országok szintjét”.²

A gazdaságpolitika 'drámai fordulatát' a „tőke nacionalizálásának törvényét” (1943) felváltó 1965-ös beruházási törvény hozta, amely a külföldi tőkének lényegében a hazaival egyenlő jogokat biztosított.³ Így nem kellett túlságosan feláldozni a növekedést, vállalni a mértéktelen eladósodást, elviselhetetlenné tenni az adóterheket (bár az utóbbiak 1960–71 között 9-ről 29 milliárd escudóra nőttek⁴). Emellett a külföldi tőke segített a portugál magántőke megrendült bizalmának helyreállításában, és közvetett politikai támogatást jelentett a kolonializmusnak. Portugália tehát a maga javára fordította a liberalizálás kényszerűségét – bár a külföldi tőke nyugat-európai összehasonlításban az ugrásszerű növekedés ellenére sem lett magas: a külföldi finanszírozás a bruttó belső felhalmozásban az évtized végén ugyan 24,2%-os, az évi átlagban 29 millió dolláros tiszta tőkeimport aránya a felhalmozásban azonban csak 1,8%-nyi volt.⁵

A nyitással a világpiacra kilépő hazai monopóliumok versenyképességét fúziók állami támogatásával fokozták. A rendszer bázisát adó kistulajdonosokhoz azonban nem nyúlhattak, így a koncentrációt csak a technikai fejlődés ill. az exportorientáció szempontjából kulcsfontosságú modern dinamikus iparágakban szorgalmazták.

Ezután a III. fejlesztési terv (1968–73) újra magas növekedési ütemet irányzott elő, ehhez nagyobb mértékben igénybe kívánta venni a külföldi tőkét és technológiát, nagy beruházásokat tervezett az állami

szektorban, s erőteljesebben alkalmazta az ipari ágazatok és régiók szerinti szelektivitás elvét.

A növekedésgyorsulás és az iparosítás főszereplője ebben a periódusban is a magánszektor volt, bár az állam áttért a közvetlen gazdasági részvételre. Így az állami szektor súlya a forradalomig a bruttó termelés 12, a bruttó állótőkeképződés 19, a foglalkoztatottak 18%-ára emelkedett, a GNP újraelosztásában pedig az állam aránya az 1950-es 14-ről 1970-ig 21%-ra nőtt (bár ez még mindig az egyik legalacsonyabb volt Európában, tehát alighanem forradalom nélkül is nőtt volna).⁶

Mindennek eredőjeként a növekedés 7–9%-os ütemét tekintve Portugália a hetvenes évek elejére Európa élvonalába került, az évtizedfordulóra ipari agrárországgá vált, az iparon belül a nehézipar lett a növekedés bázisa, s beindult a múlt század közepétől periferizálódó ország *felzárkózása*: az egy főre eső GDP a tőkés Európa átlagának 37%-áról (1950) 53%-ára (1973) emelkedett.⁷

A belátható felzárkózáshoz azonban hivatalos portugál számítások szerint is mintegy kétszeres, 15%-os növekedési ütemre lett volna szükség.⁸ Így Portugália megmaradt „*Európa szegényházának*”: 1973-ban az életszínvonalat tekintve a 39. helyen állt a tőkés országok között, s a felsőoktatásban résztvevők arányától a lakásépítésen át az orvosellátással és a csecsemőhalandósággal bezáróan szinte minden mutatót tekintve az utolsó helyeket foglalta el a kontinensen.⁹ S az alacsony fejlettségi szint mellett a hatalmi-uralmi viszonyok miatt rendkívül egyenlőtlen volt a megtermelt javak elosztása is.

Nem a növekedés, hanem ez volt társadalmi méreteken érezhető, különösen, hogy a nyitás következtében a demonstrációs effektust már nemcsak (mint az ötvenes években) az elit szűk csoportja érzékelhette.

2. A szerkezeti problémák

A gyorsuló növekedés kontra elmaradottság konzerválódása mögött a szerkezeti problémák (nemzetgazdaság egyenlőtlen fejlődése, ellentmondásos külgazdasági és birodalmi kapcsolatok) húzódtak, melyeket a politikai vezetés szövetségi blokkja miatt nem volt képes feloldani, s melyek az évtized közepétől körvonalazódó új hosszútávú trend közepette elmélyültek.

Az iparosítás nagy szektorális, technológiai, urbánus-rurális és regionális *egyenlőtlenségek* mellett ment végbe.

Az ipar termelése a hatvanas években évi 8,5%-kal, a mezőgazdaságé 1,7%-kal nőtt (sőt változatlan áron 1968–73 között 3%-kal csökkent).¹⁰ A mezőgazdasági termelőrök elmaradottságát jelzi, hogy a gazdaságok 71%-a önálló volt, a művelt terület 13%-át öntözték mindössze (Alentejóban, a nagybirtokok régiójában 6,5%-át), a kisbirtokosok kétötöde analfabéta volt.¹¹ Így a világháború után a termelés stagnált, s a harmincas években önálló ország fokozódó mértékben szorult élelmiszerimportra.

Az elmaradottság mögött az iparosításból következő egyenlőtlen beruházáson túl a szélsőséges tradicionális birtokstruktúra húzódtott: Északon az életképtelen minifundiumok tömege földszükével ill. túlnépesedettséggel, Délen az elősdi latifundiumok földbőséggel ill. gyér népeséggel.¹² Mivel pedig „földet nem lehet átvinni a Tejon” (Álvaro Cunhal), a sürgető agrárreform kettős feladata – Északon tagosítás, Délen kisajátítás – különleges nehézséget ígért. A vezetés ezzel gazdasági és politikai megfontolásokból (a latifundistákkal kötött eredeti osztálykompromisszum miatt) továbbra sem próbálkozott, a földterület 1–2%-át érintő 1938–65 közötti lépések (parlagföldek feltörése, meliorizáció, öntözés) elhanyagolhatók voltak és kimertültek, a II. tervtől beindított szövetkezeti mozgalom pedig 1973-ig a tervezett haterrel szemben mintegy hatszáz alacsonyabb típusú szövetkezetet eredményezett csak, az agrártermelés alig 1%-ával.¹³

A technológiai egyenlőtlenségek elmélyülése miatt egy-egy iparágon belül a modern és hagyományos üzemek termelékenysége között esetenként 4:1 volt az arány, s a tradicionális kisüzemek egyetlen fegyvere a versenyben az alacsony bér maradt. A tervcélok realizálása ugyanis erősítette a gazdaság fejletlenségéhez képest magas koncentrációját. Az 1971-ben bejegyzett negyvenezer társaságból a több mint ötmillió escudo tőkésű 168 (0,4%) rendelkezett az osztóke 53, a bankbetétek 83%-ával. Ezek élén pedig hét nagy pénzügyi csoport (Companhia União Fabril, Espírito Santo, Chamentalmaud, Banco Português do Atlântico, Borges e Irmão, Banco Nacional do Ultramarino, Fonsecas e Burnay) állt, és pedig saját nagybankjaik körül polarizálódva.¹⁴

Ez a koncentráció azonban a kisüzemek tengerének fennmaradása mellett ment végbe. A szétaprózottságot jelzi, hogy a hetvenes évek elején az átlagos üzem nagyság a mezőgazdaságban 5–6 hektár (esetenként

5–6 parcellán), az iparban 26 fő volt. A mezőgazdasági kisüzemek száma 1954–68 között alig 5%-kal csökkent, s a földterület 18%-án az üzemek 82%-át tették ki; a jelentősebb ipari koncentráció 1957–71 között a kisüzemek közel felét számolta ugyan fel, de a megmaradtak a dolgozók 21%-át foglalkoztatva az üzemek 88%-át adták.¹⁵ Ezek a kisvállalatok viszonylagos önállóságukat elveszítve alvállalkozói viszonyok, kereskedelmi hálózatok, szolgáltatások, pénzügyi kapcsolatok révén *függésbe kerültek* a gazdaságot uraló nagy monopolcsoportoktól.

Az iparosítás elmélyítette a történelmi jellegű regionális különbségeket is: Lisszabon-Setubal és Porto-Braga körzetének pozíciója megerősödött, a belső vidékek Északon, Középen és Délen egyaránt visszaestek.¹⁶ Az alig magyarországnyi Portugáliában szinte Európa és Afrika egész különbsége fellelhető volt. A társadalmi-politikai harcokra kiható fontos sajátosságként a III. tervvel különösen elmélyülő szektorális, technológiai, urbánus-rurális és regionális (valamint a rájuk épülő kulturális-politikai) különbségek jelentős mértékben *egybeestek*, következésképpen egymást erősítették.

A *külgazdasági kapcsolatokat* illetően a megnövekvő külkereskedelem¹⁷ nem csökkentette a függést az importtól: az iparosodó ország modern gépgyártás hiányában gépimportra szorult, viszonylagos nyersanyagszegénysége és a mezőgazdasági válság miatt nőtt a nyersanyag- és élelmiszerimport, a demonstrációs effektussal szemben a megfelelő ipari ágazatok elmaradottsága miatt nőtt a fogyasztási cikkek importja. Így az ötvenes évektől krónikussá vált kereskedelmi deficit tovább nőtt.

Az orientációt tekintve¹⁸ a gyarmati kereskedelem az ötvenes évek végére elért viszonylag magas szintről (a portugál export 25,5%-a, az import 14,4%-a) lassan csökkent; az EGK aránya (a portugál külkereskedelemben újra domináns Anglia belépéséig) mennyiségileg csökkent ugyan, de minőségileg, az importfüggőség miatt jelentősége az évtizedben nőtt. Portugália tehát az ellenőrzött birodalmi piactól a számára ellenőrizhetetlen világpiac felé kezdett fordulni.

A külkereskedelem szerkezetében elfordulás ment végbe a hagyományos nyersanyag- és élelmiszerexportőr ill. iparcikkimportőr szereptől a gép- és iparcikkexport ill. fűtőanyagimport felé (bár az export egynekedét továbbra is a textil-, ruházati és cipőipar adta). A sebezhetőséget csökkentette, hogy a hagyományos termékek (parafa, halkonzerv, bor) aránya 1950–73 között az export 25%-áról 6,4%-ára csökkent.¹⁹

A kereskedelmi deficit kiegyensúlyozásában fontos fordulat követ-

kezett be: míg korábban a gyarmati bevételek biztosították az egyensúlyt (sőt, az ötvenes évek végére a gyarmattartók történetében egyedülállóan és a diktatúra *kolonialista* jellegét aláhúzva a birodalmi bevételek a GNP egyharmadát adva a tőkés újratermelés *lényegi összetevőjévé* váltak), a hatvanas évek végére ezt a szerepet elsősorban a vendégmunkások hazautalásai és – az ágazat elhanyagolása miatt csökkenő arányban – a turizmus vették át.²⁰ E „láthatatlan bevételek” megugrásával Portugália fizetési mérlege az előző időszak krónikus és növekvő deficitje után a hatvanas évek közepére egyensúlyba került, majd jelentős többletet ért el.²¹

A külső államadósság a hetvenes évek elejére megnőtt, s a nehezedő kölcsönfeltételeket mutatta, hogy 1969–73 között a törlesztés közel kétharmadát a kamatok tették ki.²² A gyarmatok kitermelte arany- és devizatartalék viszont 1969 végén már meghaladta Spanyol-, Görög- és Törökország együttes készletét.²³

Összességében a külgazdasági kapcsolatok jelentősége nőtt, s míg a hatvanas évek első felében a nyitás egyértelműen *kiszolgáltatottságot* jelentett, a hetvenes évek elejére a kapcsolatok lassan a kölcsönös függőség irányába mozdultak – bár a kereskedelmi deficit, a külföldi beruházás, az adósságállomány stb. miatt tovább nőtt a ráutaltság, sőt a növekedés *kivülről vezéreltsége*. Lényegében az EGK felől.

A *gyarmati gazdasági kapcsolatokban* az évtized közepétől a portugál áruexportot felülmúlta a tőke kivitel, s megkezdtek a nem kifizetődő iparágak (textilipar) kihelyezését a tengerentúlra. Következésképpen ott is beindult a növekedés, a gazdasági struktúra a mezőgazdasági termelés és a hagyományos nyersanyagok felől a modern ipari nyersanyagok irányába módosult, ami hamarosan a külkereskedelemben is tükröződött. De csak az exportszektor világgpiaci ága fejlődött dinamikusán, így csökkent Portugália aránya gyarmatai exportjában. A gyarmatok kereskedelmi mérlege az anyaországgal hagyományosan deficitese volt ugyan, most azonban a világgpiac felől is megnőtt az olyan áruk importja, melyeket Portugália nem gyártott, így a harmadik országok felé irányuló gyarmati kereskedelemben is eltűnt az aktívum.

A Dél-Afrikai Köztársaságba és Rhodesiába irányuló szolgáltatások (árutranszit, gyarmati adminisztráció bérszolgálatai, vendégmunkások) nem fedezték a deficitet Portugáliával szemben, így romlott a gyarmatok fizetési mérlege, s elvesztették az 1961-től nekik szánt „önfinanszírozási képességet”: tartozásuk 1971-ben már 320 millió dollár volt. A Portugál

Közös Piac 1975-ig szóló tervét feladva, Portugália kontingentálni kényszerült gyarmati exportját, amely így 1973-ig radikálisan (14,8%-ra) visszaesett.²⁴

A változások eredményeként a gyarmatok jelentősége nőtt, mint felvevőpiacoknak, s a függő tőke kialakítása miatt; abszolút értékben az évtized közepétől is fokozódott a kizsákmányolás, s ebben a portugál tőke továbbra is uralkodó szerepet játszott: a tőkeelvonás aránya a gyarmatokról Portugáliába ill. harmadik országokba 4:1 volt, ráadásul a gyarmatokra kihelyezett portugál tőke — szemben a harmadik országokból származó 1,1-szeressel — 15-szörös (!) nyereséget hozott.²⁵

Ha tehát nehezen is, de a hetvenes évek elejére Portugália *kiutat talált* az alulfejlett gyarmatokkal való egyoldalú és tisztán kereskedelmi viszonyok (valamint a gyarmati háborúk) eredményeként előállt zsákutcából: megjelent néhány előfeltétele annak, hogy a gyarmatokat, mint az anyaország gazdasági terének meghosszabbításait közvetlenül, ne pedig a világpiacon keresztül aknázza ki.²⁶

Ugyanakkor az új portugáliai iparágak már nem elsősorban gyarmati nyersanyagokon alapultak (extrém példaként a kőolajat Portugália nem Angolából, hanem a Közel-Keletről szerezte be); nőtt az ország külkereskedelmében más, elsősorban nyugat-európai piacok jelentősége; a pénzügyi-valutáris egyensúly alapja a gyarmati bevételek helyett a transzfer és a turizmus lett; a portugál beruházások 1968–72 között már 7:1 arányban az „escudo-zónán” kívülre irányultak; a portugáliai kivándorlás a gyarmatokra radikálisan csökkent; a gyarmati uralom megőrzése — az évtized végén már napi egymillió dollárt felemésztő háborúk miatt — egyre többbe került. Az integráció céljával szemben a birodalom több szempontból a dezintegrálódás jeleit mutatta: Portugália az EGK, a nagy gyarmatok a Dél-afrikai Köztársaság körül kezdtek integrálódni, aminek látványos jeleként Mozambik fő gazdasági partnere 1973-ra a Dél-Afrika Köztársaság lett.²⁷

3. A változások társadalmi kihatásai

A gazdasági növekedés olyan társadalmi csoportokat szült vagy erősített meg, melyeknek szűk volt a korporatív és kolonialista diktatúra kerete.

A társadalom rendkívül lassú modernizálódását jelezte, hogy a me-

zőgazdasági népesség aránya 1960–70 között 43,7-ről 30,5%-ra csökkent,²⁸ a városi lakosság aránya (a város és falu közötti távolság növekedése mellett) 22,8-ről mindössze 26,2 %-ra nőtt, az analfabéták aránya még 1970-ben is 30 %-os volt, a nők aránya a termelésben pedig nem haladta meg a 25%-ot.²⁹

Ennek a társadalomnak a korabeli Európában csaknem egyedülálló problémájává vált a *népességcsökkenés*: a hatvanas évek második felében 6%-kal csökkent az ország lakossága, s riasztó volt az ellenzék vázolta perspektíva, miszerint 1971–75 között a lakosság további 6,7%-kal, ezen belül az aktív népesség 9,5%-kal fog csökkenni.³⁰

A népességcsökkenést elsősorban okozó, 1966–70 között évi 126 ezres *emigrációt* csak átmenetileg mérsékelte a sorkötelesek távozásának megtiltása 1967-ben, aztán minden korábbi rekordot megdöntött: az 1969–71 közötti három évben a lakosság 5,3%-a hagyta el az országot (a korábbi tetőzés 1912–14-ben volt 2,6%-kal), s 1960–74 között összesen 1,4 millió portugál emigrált.³¹

Egyrészt még mindig a fölös agrárnépesség, másfelől viszont az ipari munkahelyek hiánya és az alacsony bérek miatt a legmozgékonyabb fiatal munkásréteg hagyta el az országot. A politikai okok között döntővé a katonáskodás előli menekülés vált.

Alapvető változás következett be az emigráció irányában: míg 1901–1960 között az emigránsok 69%-a Brazíliába, 1961–1974 között már 60%-uk Franciaországba ment.³² Ez az új emigráció (többnyire nem hazatérő) *vendégmunkás*-jellegéből fakadt, s a fordulópontot 1963–64-ben a portugál–francia vendégmunkás-egyezmény, valamint brazil részről a gazdasági válság miatt az immigráció korlátozása és a diktatórikus fordulat jelentette. A hetvenes évek elején az EGK vendégmunkásainak már egynegyede portugál volt, s az 1971-es újabb portugál–francia megállapodás (az évi 65 ezres kontingentálás) csak pillanatnyi féket ill. az illegális emigráció megnövekedését eredményezte.

Az emigráció a feszültségevezető szelep szerepét játszotta, a hazatalások tartották egyensúlyban a gazdaságot, s hivatalos becslés szerint az emigránsok hazatérése esetén 0,45%-osra csökkenve lényegében megállt volna a gazdaság növekedése.³³ Ugyanakkor a városi-ipari körzetekben növekvő munkaerőhiányt (és pedig elsősorban szakmunkáshiányt) okozott: míg 1960-ban a munkaerő 3,1%-a, 1970-ben már 24,1%-a dolgozott külföldön.³⁴ Mélyítette az emigráció a regionális különbségeket is: az elmaradott belső vidékek gyorsuló elnéptelenedése mellett a hatvanas

években már csak Lisszabon, Setabul és Porto megyében nőtt számottevően a lakosság.³⁵

A gazdasági növekedés alig jelentett mobilitást: míg 1950-ben az aktív lakosság 72,3%-a, 1970-ben 71,6%-a élt bérből.³⁶ Az ezen belüli szektorális változások azonban jelentősek voltak.

Az *ipari munkásság* száma a hatvanas években 12,5%-kal nőtt, s több mint egymillió fővel a legnagyobb osztályjellegű társadalmi csoporttá vált. A Lisszabon-Setabul és Porto-Braga körzetben élt 29 ill. 34 %-a, de itt sem adta az aktív lakosság többségét. Az *agrárproletariátus* száma az évtizedben radikálisan, 42%-kal csökkent. A mintegy félmillió mezőgazdasági munkás viszont arányosan szétszórva élt ugyan az országban – és az adott régió sajátosságai befolyásolták politikai mentalitását –, de hét megyében (Castelo Branco, Santarém, Lisszabon, Setubal, Portalegre, Évora, Beja) aránya meghaladta az aktív mezőgazdasági népesség 70%-át. A portugál proletariátus centruma az egyszerre ipari és agrárproletárjellegű Lisszabon és Setubal megye volt.³⁷

Ez a proletariátus a munkakörülmények javításáért, a termelékenység-növelés ellen és főleg a béremelésért folytatta harcát. A bérkérdés azonban a salazarista rendszer talpköve volt: induláskor a béreket igen alacsonyan szabták meg (a kizsákmányolás mellett ez volt a kistulajdonosi versenyképesség alapja is); a bérből élők elégedetlenségének leszerelésére alacsonyan tartották az élelmiszerárakat; a mezőgazdasági termelők kompenzálására a másutt kitermelt profit egyrésztét szubvenciók formájában átcsoportosították az agrárszektorba. Ez azonban a minifundiumoknak elégtelen támogatást jelentett, a latifundistákat nem tette érdekeltté a termelékenység fokozásában, a tőkét pedig elvonta a többi ágazat fejlesztésétől – így a rövidtávon bázisteremtő szisztéma alfája és omegája az alacsony bér maradt.

A külgazdasági nyitással az olcsó munkaerő a külföldi tőke telepítési tényezőjévé és a portugál monopóliumok világpiaci versenyképességének alapjává is vált. Így a nyitás és a növekedésgyorsulás, valamint a nagyipari munkásság erősödő monopolhelyezete a hatvanas évek második felétől kikezdte ugyan az alacsony béreket, de az erősödő bérharcokat kíméletlenül letörték (a sztrájkot az alkotmány tételelesen tiltotta). Így a bérek az 1965-től beinduló inflációval szemben csak lassan emelkedtek, s nemzetközi összehasonlításban igen alacsonyak maradtak: a feldolgozóiparban az átlagórabér 1970-ben is az amerikai 11,1%-a, a francia 34,6%-a

volt.³⁸ Portugália gazdasági „csodafegyvere” az olcsó és ellenőrzött munkaerő maradt.

Növekvő és radikalizálódó társadalmi csoportot alkotott a városi *szub- és lumpenproletariátus*. Egyedül Lisszabonban mintegy nyolcvanezer, az ipari gyűrűben kétszázezer ember élt nyomornegyedekben. Számukra a munkaalkalom mellett a lakáskérdés volt a legégetőbb gond. A forradalom előtti évtized a portugál építőipar virágkorának számított ugyan, mégis alig 280 ezer új lakás épült. A minimális lakáshiány 530 ezer (egyedül a fővárosban 150 ezer) volt, ezzel szemben a magas lakbérek miatt 430 ezer, zömmel kistulajdonosok kezén lévő lakás, az állomány egyötöde üresen állt.³⁹

A csökkenő létszámú *hagyományos kispolgári rétegek* – kistulajdonos parasztok és a velük szemben már domináló kisbérlők, kisiparosok és kiskereskedők – tradicionális, tőkés- és munkásellenes vonásai a modernizálódással járó növekvő terhek és veszélyek miatt felerősödtek. A sztrájktilalom, az alacsony bér és a külföldi konkurenciától való védelem által biztosított stabil, nem dinamikus rendszer híveiként érdekeltek voltak a salazarista protekcionizmus fennmaradásában (hasonlóképpen a létbiztonságban élő alsó- és középszintű hivatalnokok). Elsősorban az alacsony bérek ellen, valamint a szociális és egészségügyi juttatásokért indult viszont igen tudatos harcba a *modern városi kispolgárság* (kereskedelmi alkalmazottak, bankhivatalnokok) ugrásszerűen növekedő rétege.

Változáson ment keresztül az 1958-as elnökválasztás ellenzéki jelöltje, Humberto Delgado tábornok fő támaszaként az egykor liberális *középburzsoázia*: a monopolszerepekkel szemben fokozottabban igényelve az állam védelmét és továbbra is érdekelt lévén a gyarmati protekcionizmusban, ambivalenssé vált.

A tömegesebbé váló *értelmiségi csoportok* – elsősorban a modern technokrácia – kevésbé konformisták voltak, s már nem fűzte őket a rendszer generációjából fakadó szinte eltérhetetlen kötelék a salazarizmushoz. A felsőoktatásban a *diákság* létszáma két évtized alatt megháromszorozódott (bár nyugat-európai összehasonlításban alacsony maradt). A képzés struktúrája és apparátusa azonban egyre kevésbé felelt meg a munkaerőpiac igényeinek. Ez a harcok diákság a hatvanas években már egyszerre lépett fel az ellehetetlenülő oktatási feltételek és a salazarizmus politikai mechanizmusa ellen.

A gazdasági elit körének jelentős szűkülése közepette konszolidálódó *modern fináncoligarchia* a hetvenes évek elejére kinőtte a versenyt

és a dinamizmust korlátozó korporatizmust. Követelte a portugál kapitalizmus szabadabb fejlődését — miközben tartott is attól —, a korporatizmus „debürokratizálását”, az állami intervenció csökkentését, az államilag támogatott fúziók beszüntetését. A gyarmati paktumra alapozott eredeti kompromisszum kereteit feszegetve fellépett a Portugál Közös Piac halvaszületett ötlete ellen.⁴⁰

Mindegyik nagy monopolcsoport „multinacionális” volt a gyarmatokon és az anyaországban, de a nemzetközi tőkével fokozódó összefonódása következtében Európában, a fejlett tőkés világban és Brazíliában lévő jelentős érdekeltségei miatt. Ezen *belül* voltak közöttük a társadalmi-politikai harcokra kiható hangsúlybeli különbségek: a gyarmatokon 1955-ig monopóliumot élvező BNU és az Espirito Santo elsősorban „afrikai”, míg a legerősebb CUF és Champalimaud elsősorban „európai” volt. Az utóbbiakon belül a CUF mint modern kozmopolita, könnyebben társult külföldi, elsősorban európai tőkével, s nem zárkózott el eleve egy neokolonialista megoldástól, míg a nacionalistább Champalimaud, csak elfogadva a külföldi beruházókat, elsősorban Brazíliával kereste a kapcsolatot, s a gyarmati kérdésben legfeljebb föderatív megoldást tudott elképzelni. A hetvenes évek elején mindenesetre mindkét csoport megkezdte a gyarmatokról a stratégiai visszavonulást.

Azt sem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a fináncoligarchia „szürke eminenciásai”, a modern technokraták (Rogério Martins, Xavier Pintado, João Salgueiro) mögött a 18. századtól Portugália pénzügyi oligarchiáját alkotó pár tucat család (Melo, Champalimaud, Espirito Santo, Quina, Portela, Brito stb.) állt, a koncentráció tehát a *meglévő* kiváltságos kasztot erősítette-konzerválta.

A *gyarmati bázis* erősítését célzó „fehér kolonizáció”, a *novoamento* új hulláma során 1961–65 között a portugál emigráció 16,2%-a irányult a gyarmatokra, 1966–70 között viszont az anyaországi agrárvándorlás csökkenése, az Európa felé fordulás és a gyarmati háborúk miatt márcsak 5,6%-a.⁴¹ Az igen lassan gyarapodó gyarmati lakosságon belül azonban még így is a fehérek növekedési üteme volt messze a legmagasabb. Létszámuk 1960–73 között Angolában 173-ról 335 ezerre, Mozambikban 97-ről 200 ezerre nőtt, arányuk a gyarmati lakosságban 3,6-ről ill. 1,5-ről 5,7 és 2,3%-ra emelkedett.⁴²

A gyarmati bázis természetére kihatott, hogy Angolába a fehérek 57, Mozambikba 56%-a 1960 után érkezett (Angolában pl. csak 20%-uk született a gyarmaton), tehát 1974-ig még nem integrálódtak. Telepes-

nek mentek ugyan, de a klíma, az idegen, sokszor már ellenséges környezet és a nagyobb városi lehetőségek miatt nagyrészüket nem maradt vidéken (Angolában pl. a négerék 11, a fehérek 74%-a élt városban). Ez a zömmel városi-ipari fehér etnikum gazdaságilag (szakember, tőke) a gyarmati életet közvetlenül meghatározó elemmé vált (Angolában pl. az iparban foglalkoztatottak háromnegyedét, a feldolgozóipar mérnökeinek és szakmunkásainak 85%-át adták).⁴³

A gyarmati bázis tehát a hetvenes évek elejére kiszélesedett és megerősödött. A valóságos gazdasági erőt azonban a fehér etnikumot is *függsükbe vonó* portugál bankcsoportok és a külföldi monopóliumok jelentették. Ezzel együtt a formálódó gyarmati burzsoázia – a fehérek és mulattok mellett az évtizedfordulóra Mozambikban 30–35, Angolában 15–20 ezres afrikai félburzsoáziát is beleértve – ambivalenssé vált: önállósulási törekvései felerősödtek, de viszonylagos gazdasági gyengesége és a politikai körülmények miatt tartott is az önállóságtól.

II. A „liberalizálás” és befulladásá

1. A koncepció és politikai bázisa

Az 1962 óta kormány szinten is változatlan, elkényelmesedő és korrupciókba bonyolódó vezetés egy ideig ellenállt a többoldalú, növekvő nyomásnak, Salazar 1968 szeptemberi végleges lebetegedése és a kisebb gazdasági megtorpanás azonban *lehetőséget* kínált az irányvonal módosításra.

A rendszer eredeti politikai elitjéből származó új kormányfő, Marcelo Caetano „neoliberális” koncepcióját még az 1958–62-es válság éveiben körvonalazta: bírálta a fejlődés gátját képező hagyományos merkantilista pénzügyi politikát, az elbürokratizálódott korporatizmust, az állami dirigizmust és az etatizmus tendenciáját; fellépett az erősödő egy személyi hatalom és a hadsereg túlzott politikai befolyása ellen; javasolta a cenzúra mérséklését és az egyetemi önkormányzat fenntartását ill. szélesítését; az egyoldalú afrikai orientációt és az elavult gyarmati irányítást bírálva a föderatív megoldást képviselte a gyarmati háború vállalásával szemben. Jelölésének körülményei azonban a hadseregnek a háború miatt újra növekvő súlyát mutatták. A salazarista tisztikar a kormányrúdhöz *engedte* Caetanot, a politikameghatározást továbbra is átengedve a

kormányzatnak, míg ez a politika érdemi engedmény (föderáció) nélküli katonai győzelemre irányul, s ehhez a hadsereg számára biztosítja a politikai-technikai feltételeket.⁴⁴

A székfoglalóban körvonalazott – de egyes elemeiben, így a III. fejlesztési tervben is 1967 ősze óta formálódó –, „megújulás a folyamatosságban” (*renovação na continuidade*) néven ismertté vált koncepcióban⁴⁵ Caetano abból indult ki, hogy a végbement változások elkerülhetetlenné teszik a modernizációt és a liberalizálást szolgáló reformokat. Ezeket nem is kell elkerülni, rájuk játszva és ellenőrzésükkel lehet a változásokat a rendszer keretei között tartani.

Caetano ugyanis a salazarizmus lényegének megóvását tekintette feladatának: az uralkodó csoportok (szélesebben: a tulajdonosok) *egészenek* érdekvédelmét az alávetett társadalmi csoportokkal (lényegében a bérből élőkkel) és a külföldi konkurenciával szemben, s az ezt biztosító rendszer fenntartását. A reformok a modernizálódó ill. modern társadalmi csoportok (újra)integrálását célozták a szövetségi blokkba. Alapállását szimbolizálta a liberális Pinto Balsemão javaslatára („adjunk prioritást a megújulásnak a folyamatossággal szemben”) adott válasza: „nem lehet választani folyamatosság és megújulás között”.⁴⁶

A koncepció középpontjában Afrika megtartása állt. Caetano a kompromisszumot a portugál burzsázia „afrikai” és „európai” szárnya, a gyarmatokon a formálódó helyi burzsoázia és a külföldi tőke között próbálta újrakötni, a katonai erő és az adminisztratív apparátus támogatásával. „Valójában – szögezte le utólag – egész kormánytevékenységem a tengerentúli kérdéstől függött”.⁴⁷ A háborút illető álláspontja már csak ezért is határozott volt: „Portugália jöttányit sem engedhet, nem hátrálhat meg és nem kapitulálhat a tengerentúlon vívott harcban”.⁴⁸

Első lépésként olyan független politikai bázist, pontosabban – mindekenélőtt az ortodox salazaristákkal szemben – olyan politikai konstellációt kellett kialakítania, amelyre támaszkodva egyáltalán be lehetett indítani a reformpolitikát. Ehhez *átmeneti* ellensúlyként az újra fellendülő tömegmozgalomra támaszkodó mérsékelt antisalazarista erőket kényszerült kijátszani. Az így körvonalazott nemzeti egység vízvonalát a szociáldemokraták és a „kommunisták” (PKP, ultrabal, felszabadító mozgalmak) között húzódt.

A bázissteremtés alkalmá és a „marcelizmus” első ’reális tesztje’ az 1969 októberi nemzetgyűlési választás volt. A műveltségi cenzus keretén belül a nőknek is megadva a választójogot, a jogosultak száma az anyaor-

országban 40%-kal nőtt és elérte a lakosság 19,3%-át. Az 1968 végétől megtúrt mérsékelt ellenzék a korábbi gyakorlatnak megfelelően a választási kampány hónapjára legálisra vált, de a gyarmati kérdésről nem nyithatott vitát és a tömegtájékoztató eszközöket nem használhatta.

Igy az ellenzék ereje az ortodox salazaristák átmeneti semlegesítéséhez elég volt, a választást érdemben nem befolyásolta: bár a szokásostól eltérően és másodízben a rendszer történetében nem lépett vissza, az egyetlen legális párt, a Nemzeti Szövetség (União Nacional) listájának 87,7%-ával szemben összesen a szavazatok 12,1%-át kapta. A reformokat így a kizárólag UN-képviselőkből álló, de a korábbi gyakorlattal szemben 72%-ában megújult Nemzetgyűlésnek kellett megvitatnia és elfogadnia.⁴⁹

A „marcelizmus” formálódó bázisát (eltekintve a gazdasági-politikai elit néhány képviselőjétől) két, egymáshoz közel álló áramlat adta. A 130 tagú Nemzetgyűlés húsz fős „liberális szárnyában” (*Ala Liberal*) koncentrálódó *modern liberálisok* a választási kampány során Portóban, UN-listán bontottak zászlót. A *modern technokraták* kereszténydemokrata színezetű csoportja 1970 októberében alakította meg a legális Társadalmi és Gazdasági Fejlődés Tanulmányozásának Társaságát (SEDES), s néhány vezetőjük második vonalban bekerült Caetano kormányába is.

E két áramlat a miniszterelnök szlogenjét *evolução na continuidade* fordítva szorgalmazta Portugália modernizálását („europaizálását”): gazdaságilag a fejlődés gyorsítását és az európai integráció fokozását, politikailag a polgári demokrácia fokozatos megteremtését, a gyarmati kérdésben a föderációt a háború befejezése érdekében.

A liberálisok értelemszerűen a politikai demokráciát hangsúlyozták, a politikai jogokkal, a személyes biztonsággal, a szabad ellenzékiességgel, a kormányfő Nemzetgyűlés alá rendelésével stb.⁵⁰ A technokraták viszont a fejlesztés, a *desenvolvimento* érdekében a nemzetgazdaság átszervezését (erőteljesebb iparfejlesztést, a koncentráció és centralizáció fokozását, a nem monopolista szektor újjászervezését, nagy állami beruházásokat), az EGK-kapcsolatok továbbfejlesztését és az államapparátus „debürokratizálását”. A koncepciójukat kiérlelt tartalmazó 1971-es iparfejlesztési törvénytervezet szerint a külföldi tőke ellenáll Portugália iparosításának és a belső piac szélesítésének, ezért a fő ellentét a hazai burzsoázia és a nemzetközi imperializmus között húzódik. Elsősorban ez a hazai politikai közvéleményre egyébként nem jellentő antiimperialista nacionalizmus mutatta, hogy a technokraták mindenekelőtt a külföldi tőkével kevésbé összefonódott burzsoá csoportok érdekeit képviselték.⁵¹

Ez a bázis összességében a „marcelizmuson” túlmutató vagy azt taktikailag ill. az eredményesség függvényében támogató, minden politikai intézményben kisebbségi és amorf volt. Gyengesége rögtön érzékelhetővé vált, amint a választás után újra betiltották a demokratikus ellenzéket.

2. A reformok és ellentmondásaik

A reformmunkálatok eredményét tartalmazó 1971-es alkotmány-módosítás vitája esetenként látványos harcot hozott az ortodox salazaristák és a liberális-technokrata politikusok, valamint a nézeteltéréseiket összegegyeztetni kívánó Caetano között.

A vita végeredményben két alapkérdés körül folyt: a salazarista állam természete és a gyarmatok helye a nemzetben. A vitatott tervek tendenciájukban a gazdaság növekedés és szerkezeti átalakítás értelmében vett modernizálását, valamint a salazarista állam hozzáidomítását célozták a megváltozott gazdasági-társadalmi szükségletekhez.

A *gyarmati kérdésben* a föderatív, autonomista és unitáris megoldás híveinek vitájából az autonomisták kerekedtek felül: az európai és a gyarmati integráció közötti feszültség eleve ebbe az irányba limitálta a reformot, s a hadsereg 1968-as vétója is a föderáció elvetését tartalmazta. „A provinciák pénzügyi autonómiájának fejlesztéséről és törvényhozó hatalmának erősítéséről van szó. – értelmezte Caetano a reformot – Pusztán belső reform, amely semmilyen módon nem érinti a portugál komplexum – a tengerentúli területek és az anyaország – egységét, azét a komplexumét, melynek érinthetetlennek kell maradnia”.⁵² Indoklasként később hozzáfűzte, hogy az általa 1962-ben javasolt föderáció akkor a gyarmati kérdés békés megoldását jelenthette volna; most azonban az ellentét már nem egy unitáris vagy föderatív állam, hanem a felszabadító mozgalmak rasszizmusa miatt fehérek és feketék között húzódik, s ebben a helyzetben megfelelőbb megoldás az „autentikus autonóm régiók” létrehozása.⁵³

A belső autonómia megadása a többi gyarmattartó részéről a 2. világháború utáni első években hozott intézkedésekhez hasonlítható. Az alkotmányos fejlődés iránya tehát megegyezett, de a késés kolosszális, a történelmi helyzet teljesen más volt, ami minimálisra csökkentette a siker esélyét. Mindenesetre lépést jelentett a közvetlen politikai kont-

rolltól a közvetett gazdasági felé, gyorsította a gyarmati elit önállósulását, így tovább szélesítette a portugál uralom bázisát. Az őslakosságot azonban továbbra sem vonták be a gyarmati irányításba.

Míg ez az autonómia az ortodox salazaristáknak sok, a felszabadító mozgalmaknak, de a fehér lakosoknak is kevés volt. Angolában az utóbbi nem jelentett közvetlen problémát, Mozambikban azonban a Dél-Afrikában bízó európaiak 1972-re már tervet dolgoztak ki a függetlenség egyoldalú kiküszöbölésére, a gyarmat kettészakításával, a szegény északot a felszabadító mozgalomra hagyva.

A gyarmati háború pedig Portugália leghosszabb, legdrágább és legvéresebb 20. századi háborújává vált: a forradalom küszöbén a hadsereg létszáma már 217 ezer, s ennek háromötöde rendszeresen Afrikában harcol; a katonai kiadások a társadalmi termék növekedése és a háború modernizálása következtében 1968–74 között relatíve csökkennek ugyan, de abszolút értékben 37%-kal tovább nőnek; hivatalos adatok szerint is a forradalom kirobbanásáig 7.700 portugál katona esik el és 27.900 a hadirokkantak száma.⁵⁴ Az elnyúló és perspektívátlan háborúk kifárasztották a portugál társadalmat – és magát a harcoló hadsereget.

Gazdasági téren a technokraták iparfejlesztési terve – a koncentrációval szembeszegülő kis- és középburzoázia, a modernizáció gyorsítását ellenző latifundisták, az antiimperializmust nehezményező külföldi monopóliumok, valamint az Európával szemben a brazil és USA-kapcsolatokat preferáló „gyarmati lobby” együttes nyomására – 1972-ben csak kemény kompromisszumokkal lépett ugyan életbe, a IV. fejlesztési terv (1974–79) azonban egyértelműen a gyors és modern iparosítást tűzte célul: a technika és a tudomány fejlesztését, az európai integráció fokozását, a gazdaság további területi decentralizálását, valamint a nemzeti jövedelem igazságosabb elosztását.

Az iparosítást célzó „modernizálási düh” mammutberuházásainak példája volt a sinesi petrokémiai kombinát nagyratörő terve, amely mesze meghaladta az ország szükségleteit, az induláskor egymilliárd dolláros költség menetközben megduplázódott, s a világgazdasági válság miatt rossz időben is született. A modernizálódó gazdaság munkaerőszükséglete motiválta a hat éves oktatási programot. Sarkalatos pontja volt a nyolc osztályos kötelező közoktatás bevezetése, a felsőoktatás megháromszorozásával pedig valóságos új értelmiségi osztályt kívánt létrehozni. A nagyratörő terv azonban már-már megoldhatatlan feladat elé állította az elavult oktatási rendszert.

A gyarmati bázis megszilárdítását is legsokoldalúbban a mammut-tervek – Angolában a namibiai határnál a 650 millió dolláros Cunene, a mozambiki Tete tartományban a 450 millió Cabora Bassa vízierőműrendszer – hivatottak szolgálni.⁵⁵ A tervek a külföldi – brit, japán, francia, NSZK, svéd, dél-afrikai – tőke bevonásával azonnali támogatást jelentettek a rezsimnek, erősítve egyúttal a „kollektív kolonializmust” (később a háborúk miatt a külföldi tőke részben kivonult a tervekből, s meghatározóvá a dél-afrikai vált). Az európaiak újabb tömeges (a Cunene-medencében fél-, a Zambézi-völgyben egymillió fő) letelepítése azonban csak középtávú cél lehetett, s a tervek amúgyis elsősorban a dél-afrikai integráció érdekeit szolgálták, melynek intézményesítését a fehértelepes rendszerek ekkor már erősen szorgalmazták.

A külgazdasági kapcsolatok diverzifikálása nem hozott érdemi eredményt: az ország növekvő mértékben ismét Anglia függésébe került, s miután az belépett az EGK-ba, Portugália 1972-ben szabadkereskedelmi egyezményt kötött a Közös Piaccaal, amely ezzel minden téren dominánsá vált az ország külgazdasági kapcsolataiban.

A néhány ponton láthatóan már a hetvenes évek elején labilis pénzügyi-gazdasági egyensúly aztán a világpiaci árrobbanás és a rákövetkező recesszió hatására váratlanul és azonnal felborult. A függő növekedés a válság közvetlen importját eredményezte, következményei Portugáliában megelőzték a válság következményeit a fejlett országokban.

Jórészt a kőolaj és a gabona áremelkedése nyomán 1974 elejétől meredeken romlott a kereskedelmi mérleg (mivel az 1973-as közel-keleti háborúban Portugália a NATO-országok közül egyedül az USA rendelkezésére bocsátotta támaszpontjait, az olajtermelő arab államok vele szemben is olajbojkottot hirdettek, ami érzékenyen érintette a közel-keleti olajra alapozott gazdaságot). A pénzügyi egyensúly felborulásához hozzájárult a hazautalások és a turizmus visszaesése: a vendégmunkáskorlátozást az NSZK kezdte 1973 októberében, majd Franciaország folytatta 1974-ben. A korlátozások először az illegális, új ill. nem EGK-származású munkásokat érintették, azaz a portugálokat erősen. Az év átlagában 19,2%-os infláció felgyorsulása 1973 közepén kezdődött, s 1974 első harmadában elérte a 30%-ot.⁵⁶ A megélhetési költségek emelkedtek, a dolgozók reálbére 1973 utolsó negyedétől újra csökkenni kezdett.⁵⁷ Már a belpolitikai válság hatására indult meg a tőkemenekítés: míg 1973 egész évében közép- és hosszúlejáratú tőkeoperációk címén 213 millió dollárt vontak

ki az országból, csak a rendszer bukását megelőző negyven nap alatt 225 milliót.⁵⁸

A salazarista *állam modernizálása* („dinamizálása”) érdekében Caetano kísérletet tett az elnehezült bürokrácia racionalizálására. Az ellenállás azonban nagy volt, mivel a kispolgárság és a parasztság gyermekei a helyi munkanélküliség elől menekültek ide.

A korporatív mechanizmus reformja keretében⁵⁹ az állami függést közvetetebbé próbálták tenni, azaz a nagytőke javára növelni a mechanizmus autonómiáját, a preventív kontrollt pedig az aposteriori ellenőrzés irányába eltolni. A korporatív munkásszakszervezetek elől 1969-től egy sor intézkedés – a vezetőség szabadabb választását és önállóbb tevékenységét engedélyezve – eltávolított néhány korlátot. Az új keretek között az 1969 október–novemberi választásokon mintegy 30 szakszervezetben ellenzéki lista győzött, s a megnövekedett autonómia révén a szakszervezetek az 1969–71-re szóló kollektív szerződésekből béremelést csikartak ki. A kettős nyomás alá került vállalatvezetés megzavarodott: mármár komikus huzavonák folytak akörül, hogy a bérharc innen van-e még a sztrájkon, vagy túllépte azt (amikor is az alkotmány értelmében törvényesen fel lehetett lépni ellene).

A bérkövetelésekre a hazai és az országban működő külföldi vállalkozók különbözően reagáltak. Míg a külföldiek megtehették, hogy tárgyaljanak az ellenzéki szakszervezetekkel, a gyengébb hazai cégek versenypozíciójukat féltve a szakszervezeti mozgalom letörését szorgalmazták a kormánynál. A fokozódó nyomásra 1970 októberétől megkezdődött a szakszervezeti reformok visszavonása, majd az 1971–72-es ellenrendeletek megszüntették a szakszervezeti vezetőségek önálló működését, a kollektív szerződések megkötését elhalasztva pedig lényegében két évre befagyasztották a béreket. Ezzel a korporatív mechanizmus megújítási kísérlete kudarcba fulladt.

A politikai követelésekkel összefonódó bérharcot azonban sem az ellenreformokkal, sem az elnyomó apparátussal nem sikerült megfékezni. A megemelt bérek ugyanis még mindig alacsonyok voltak s az 1970-ben a 10%-os „ellenőrizhetőségi küszöböt” átlépő infláció következtében 1971-től újra csökkentek a reálbérek.⁶⁰ Az 1973 október – 1974 április között tetőző bérharcban már mintegy kétszáz üzem százezer dolgozója vett részt, 1974 első hónapjaiban az iparügyi minisztérium szerint kb. ötven sztrájk zajlott hetente, s a fél év alatt negyven olyan nagy

– szinte a gazdaság bojkottját eredményező – sztrájkra került sor, amely aláásta a gyarmati háborút és az immár csak „reform”-politikát.⁶¹

A politikai közvetítőrendszer reformja terén a cél a közvetlen preventív kontroll közvetettebbé és aposteriorivá változtatása volt. Azonban már az 1969-es választás világossá tette, hogy az általános választójog és a kormány parlament előtti felelőssége nélkül érdemi változás nem képzelhető el. Megszüntették ugyan az előzetes cenzúrát, helyébe azonban létrehozták az Előzetes Vizsgálóbizottságot, melynek minden lapot fél órával megjelenése előtt be kellett mutatni. A Nemzeti Szövetség 1970 februári kongresszusa deklarálta ugyan önfelosztását, helyébe azonban Caetano Nemzeti Népi Akció néven saját semélyére szabott pártot hozott létre, amely a kritikai funkciókat – a többi párt kirekesztettségének igazolását a politikai életből, és a rendszeren belüli politikai irányzatok kikristályosodásának meggátolását – éppúgy betöltötte, mint elődje. Más pártokat továbbra sem engedélyeztek.

Az erőszakapparátus átalakítása során 1969 novemberében feloszlatták a hírhedt politikai rendőrséget, s helyébe Biztonsági Főigazgatóság néven újat hoztak létre, immár a belügyminisztérium alá rendelve. Az apparátus működésében azonban nem következett be törés, s a „megelőző biztonsági rendszabályok”, a rendkívüli bíróságok, a 180 napos előzetes letartóztatás stb. érvényben maradtak.

A hezitálás hónapjaiban világossá vált, hogy a „kétfejű elnöki rendszer” (a katona köztársasági elnök és a civil kormányfő sajátos hatalmi egyensúlya) nem a „marcelizmus” ill. Caetano testére van szabva. Erőre volt szükség, s ehhez a szűk aktív bázis és a kormányfői poszt kevés volt. A rendszer alkotmányjogi centrumát, a köztársasági elnöki posztot kellett megragadni. A különféle ellenzéki erők ezt átlátva a kormányfőváltás után rögtön megindították a harcot az 1959-ben eltörölt közvetlen elnök-választás visszaállításáért. Ezt azonban az alkotmányreform vitájában a Nemzetgyűlés elvetette, Caetano értékelésében azért, mert a közvetlen választás, mint a gyarmatok megtartását ellenző csoportok fő követelése, „forradalmi választási kampányt” eredményezett volna.⁶²

3. A politikai bázis széthullása

A „marcelizmus” utolsó esélye így is az 1972 júliusi elnökválasztás volt, Caetano győzelmét ugyanis közvetett választással is nehéz lett volna

elkerülni. Az *Ala Liberal* és a SEDES szorgalmazta jelölésének azonban ellenállt az ortodox salazaristák Américo Tomás admirális-elnökre támaszkodó csoportja, akit a tisztikar többsége támogatott, s a hadsereg egészében is ragaszkodott fő politikai pozíciójához.

Caetano nem húzott újjat az őt a kormányfői székbe ültető és harcoló hadsereggel, így a választói kollégium az agg Tomást ellenjelölt nélkül harmadszor is Portugália köztársasági elnöki székébe ültette. A hivatalba lépő elnök azonnal leszögezte, hogy „a haza integritása és függetlensége kell hogy elsőbbséget élvezzen minden más dolog, még a nemzet általános jólétének emelése előtt is”.⁶³

A kormánypozíciókból kiszoruló technokraták ellenzékbe vonultak, s felerősödött körükben egy „szocialisztikus” orientáció. Francisco Sá Carneirot, a liberálisok vezetőjét 1973 januárjában megfosztották képviselői mandátumától, s a liberális szellemet kormánypárti színben többé nem sikerült újjáéleszteni.

A „marcelizmus” tehát 1972 nyarára kudarcot vallott. A gazdasági modernizálást tekintve alapvető területeken (elsősorban az agrárkérdésben) meg sem próbálkozott szerkezetátalakítással; a növekedésgyorsulás elmélyítette a gazdaság és társadalom sajátos dualizmusát a modern – tradicionális vonal mentén; a külgazdasági kapcsolatokat illetően felerősödött a növekedés kívülről vezéreltsége, így sebezhetősége.

A salazarista államot (a politikai ellenőrzést) nem sikerült összeegyeztetni a növekedéssel: a hatalmi intézmények viszonya változatlan maradt (a súlypont a végrehajtó szervekre esett); a korporációs mechanizmus felemás reformja lényegi területeket (elsősorban a meglévő monopolszektortokat konzerváló és immár gúzsbakötő 1937-es „ipari engedélyezési törvényt”) nem érintett, a munkásszakszervezetek megreformálása pedig befulladt. A politikai közvetítőrendszer reformjai (választójog kiterjesztése, cenzúra eltörlése, fasiszta párt átkeresztelése) és az erőszakapparátust érintő intézkedések (politikai rendőrség átkeresztelése) nem voltak érdemi. Hasonlóképpen nem volt lényegi a gyarmati mechanizmus reformja. És ami döntő, Caetano nem tudta sikerrel megvívni a gyarmati háborúkat ill. egy olyan kormánypolitikát realizálni, amely a gyarmati probléma megoldásával kecsegtetett volna. Végeredményben a *struktúrafenntartó ellenőrzött növekedés* gyakorlata vallott kudarcot.

Kudarcot vallott Caetano, mert egész politikai pályája szervesen kötődött a salazarizmushoz, s ez induló koncepcióját is behatárolta; mert mozgásteret igen szűk volt; mert politikájához nem tudott összeko-

vácsolni szilárd saját bázist; a reformpolitika alapját a teljes gyarmati ellenőrzést (katonai győzelmet) követelő tisztikar és a gazdasági-politikai fejlődést szorgalmazó liberális-technokrata értelmiség Caetano közvetítette törékeny kompromisszuma alkotta.

Míg a reformpolitika a salazaristáknak sok, az antisalazaristáknak kevés volt; a felemás lépések felkeltették a liberálisok és a demokratikus erők, de a néptömegek igényét is a valóságos változások iránt. Az pedig, hogy tömegtámogatás kényszerítse ki a reformokat, a lakosságot kezdetől depolitizáló salazarizmus lényegétől idegen volt. Befulladt a liberalizálás, mert fennállt a politikai ellenőrzés elvesztésének veszélye. „Igen – jelentette ki Caetano, a felelősséget a liberálisokra hárítva –, a liberalizálás folyamatát én magam állítottam le, mivel felismertem, Portugália nincs abban a helyzetben, hogy egy a franciaországi 1968 májusi forradalomhoz hasonló megmozdulást elbíron”.⁶⁴

Caetano célja a hídverés volt a divergáló csoportérdekek között, a „marcelizmus” befulladásának következménye a szakadék elmélyülése lett. A társadalomfejlődés kényszere élesen ütközött a geneziséből fakadóan *konzervatív* salazarista állammal. A kormányzati bázis összeszűkül, a társadalmi-politikai erők kezdtek kihúzódni alóla, önállósulni és aktivizálódni. Azaz felgyorsult a polarizáció, ami az állam intézményeiben is tükröződött.

Ebben a helyzetben már kevésnek bizonyult – amint ezt Caetano 1974 első hónapjaiban tette⁶⁵ – a gazdasági válság okául a tőkés világválság „begyűrűzését” felhozni, a politikai válság okaként a „külső felforgatást” beállítani. Ugyancsak kevés volt az aduként – mint mindig – most is előhúzott *vis mair*, hogy ti. Portugália hadban álló ország. A fő problémát ugyanis ekkor már a hatalmi kompromisszum felbomlása jelentette: a nemzeti érdeket és a szakmai presztízst veszélyeztető kilátástalan gyarmati háborúba belefáradt, 1968–74 között szociális és ideológiai transzformáción átment hadsereg a béke érdekében a kormányzat ellenében politizálódott, és 1974. április 25-én megdöntötte a rendszert.

A Fegyveres Erők Mozgalma (MFA) fellépésének objektív funkciója végeredményben a zökkenőmentes nyugat-európai (re)integráció volt. A forradalmi időszak (1974–76) természetes vargabetűből kikristályosuló „katonailag védett demokrácia” (1976–82) újfajta egyensúlyozást jelentett a polarizált társadalomban, a félig megvalósított szerkezeti reformokon (birodalmi gazdaság széthullása, agrárreform, államosítás) létrejött vegyesgazdaság bázisán: az állami szektor aránya 1976-ban a bruttó

termelés 28, a bruttó állótekeképződés 52, a foglalkoztatottak 28%-át tette ki, s nyugat-európai viszonylatban megkülönböztető vonás a bank-szektor államosítása volt.⁶⁶ A struktúraátalakítás befagyasztását célzó politikai-gazdasági stabilizáció közepette a növekedés háttérbe szorult. E trend osztálytartalmát mindenekelőtt a középburžoázia és a kispolgárság kompromisszuma adta, nemzetközi támasza elsősorban az EGK volt; kimondottan a nyugati integrációt célozta, befelé pedig a demokrácia stabilizálását.

A társadalmi-politikai polarizáció megállításával végrehajtott stabilizáció után a hadsereg – az 1982-es alkotmánymódosítással – lelépett a politikai színről. A klasszikus polgári demokrácia létrejöttével párhuzamosan azonban megindult a félbeszakadt szerkezeti reformok visszavonása; újra felerősödött a gazdaság dualizmusa és a külgazdasági kapcsolatok problémája; megnőtt az ország – már-már szuverenitást megkérdőjelező – függősége; a gazdasági stagnálás következtében újra megindult a periferialódás: az egy főre eső GDP 1982-ig a tőkés Európa átlagának 46%-ára csökkent.⁶⁷ Portugália ugyan integrálódott Nyugat-Európába, de elmaradottsága-alárendeltsége vele szemben nőtt.

A növekedés és strukturális átalakítás értelmében vett fejlődés függően maradt, s ez állandó veszélyt jelent a progresszív demokráciára is. Perspektívában alapproblémának a monopolista gazdasági uralom (ill. annak restaurálása), a szabadságjogok és a fejlődés viszonya látszik. Az ország most valószínűleg – és történelme során nem első ízben – a liberális állam kontra társadalomfejlődés dilemmája, azaz stabilitás és fejlődés viszonyának új típusú problémája elé került.

Jegyzetek

1. A portugál kolonializmus az imperializmus korában. „Nemzetközi Szemle” 1970. 12. sz. 88. – A tanulmány a továbbiakban elsősorban a következő munkákra támaszkodik: *Baklanoff, E. N.*: The economic transformation of Spain and Portugal. New York, Praeger, 1978; *Bieber, H.*: Portugal. Hannover, Fackelträger, 1975; *Braga de Macedo – Serfaty, S.*: Portugal since the revolution: economic and political perspectives. Boulder (Col.), Westview Press, 1981; *Caetano, M.*: Depoimento. Rio de Janeiro, Distribuidora Record, 1974; Congresso da oposição democrática. Vols. I–III. Lisboa, Seara Nova, 1974; *Eugénio Rosa*: Portugal: dois anos de Revolução na economia. Lisboa, Diábril, 1976; *Uő.*: Problemas actuais de economia Portuguesa. Lisboa, Seara Nova, 1974; *Gecse A.*: Az 1974. évi portugáliai fordulat gazdasági és társadalmi okai és hatása az ország fejlődésére. Egy.

- dokt. dissz. MKKE, 1977; *Graham, L. S. – Makler, H. M.* (eds.): Contemporary Portugal. Austin – London, University of Texas Press, 1979; *Grohs, G. – Maia Cadete, E. – Noelke, M.*: Portugals Betritt zur Europäischen Gemeinschaft. Bonn, Europa Union Verlag, 1982; *Lucena, M. de*: Az evolução do sistema corporativo português. Vols. I–II. Lisboa, Perspectivas e realidades, 1976; *Pintado, V. X.*: Structure and growth of the portuguese economy. Geneve, EFTA Publications, 1964; *Ramiro da Costa*: Elementos para a história do movimento operário em Portugal. Vols. I–II. Lisboa, Assirio e Alvim, 1978; *Uó*: O desenvolvimento do capitalismo em Portugal. Lisboa, Assirio e Alvim, 1975; *Robinson, R. A. H.*: Comtemporary Portugal. London, Allen and Unwin, 1979.
2. *Rudel, C.*: La liberté couleur d'ceillet. Histoire du XXe siècle portugais. Paris, Fayard, 1980. 220.
 3. Bövebben ld. *Figueiredo, A. de*: Portugal. Fifty years of dictatorship. New York, Holmes and Meyer, 1976. 216.; *Iszaeva, A.Ny.*: Ekonomika Mozambika v nakanune nezaviszimoszti. Moszkva, Nauka, 1976. 23.
 4. *Rudel*, 198.
 5. „Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnie Ostnosenia” 1977. Prilozsenie, 155.
 6. *Eugenio Rosa*: Portugal, 68.; *Cunhal, Á.*: A revolução portuguesa: o passado e o futuro. Lisboa, Avante, 1976. 30.
 7. World Development Report 1982. New York, World Bank, 1982. 110–111.; *Drechsler L. – Szarvas P.*: Magyarország és 119 ország BHT-ének és főbb összetevőinek összehasonlítása (1950–1977). „Közgazdasági Szemle” 1981. 2. sz. 215.
 8. *Kozlovskaja, G.M.* (red.): Borba za osvzobozsdenie portugalszkih kolonij v Afrike (1961–1973). Moszkva, Müszl, 1975. 191.
 9. Részletesen ld. *Smith, G.*: Politics in Western Europe. London, Heinemann, 1972. 326.; *Fields, R.M.*: The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement. New York, Praeger, 1976. 38–39.
 10. *Gecse*, 23.
 11. Congresso, Vol. I. 74–75.; *Robinson*, 148.; *Grohs – Maia Cadete – Noelke*, 21.; Em defesa da reforma agrária. Lisboa, Avante, 1977. 85.
 12. Részletesen ld. Congresso, Vol. I. 72.; *Graham – Makler*, 37, 283.; *Cangiotti, G.*: Portogallo: ierrioggi. Bologna, Patron, 1977. 157.; *Fields*, 130.; *Robinson*, 156–157.
 13. *Robinson*, 148.; *Bieber*, 85.; *Cangiotti*, 154.
 14. *Belmira Martins, M.*: Sociedades e grupos em Portugal. Lisboa, Estampa, 1973. 16.
 15. Congresso, Vol. I. 68, 71.; *Lucena*, Vol. II. 293.; *Eugénio Rosa*, Portugal, 70.; *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 222.
 16. Részletezve ld. Congresso, Vol. I. 72.; *Graham – Makler*, 37, 283.; *Cangiotti*, 157.; *Fields*, 130.; *Robinson*, 156–157.
 17. *Pintado*, 204.; *Robinson*, 151.; *Braga de Macedo – Serfaty*, 64.; Historical Statistics 1960–1980. Paris, OECD, 1982. 62–63.
 18. *Mitchell, B.R.*: European Historical Statistics. London, Macmillan, 1980. 573–4.; *Graham – Makler*, 336.; *Grohs – Maia Cadete – Noelke*, 180.; *Sérgio*

- Ribeiro, F.*: O Mercado Comun a integração e Portugal. Lisboa, Estampa, 1976. 274.
19. O fascismo em Portugal. Lisboa, A Regra do Jogo, 1982. 369.
 20. *Robinson, 152.*; *Kádár B.*: A dél-európai országok gazdasági fejlődésének sajátosságai. Gazdaság, 1976. 2. sz. 86.
 21. *Mitchell, 865.*
 22. *Gecse, 79.*
 23. *Maslowski, R.*: Der Skandal Portugal. München, Carl Hanser, 1971. 78.
 24. *Mitchell, 573–574.*; *Graham – Makler, 336.*; *Grohs – Maia Cadete – Noelke, 198.*; *Sérgio Ribeiro, 274.*
 25. *Kozlovskaja, 207.*
 26. *Uo., 194–95.*; *Sousa Ferreira, E.*: Portugal e o neocolonialismo. Lisboa, Livr. Sá da Costa, 1975, 13–15.
 27. *Iwinski, T.*: Portugalia na zakrecie Historii. Warszawa, MON, 1975. 60–61.
 28. Bővebben ld. *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 94–95.; *Baklanoff, 124.*; *Mitchell, 169.*
 29. *Oliveria Margues, A.H. de.*: História de Portugal. Vol. II. Lisboa, Palas, 1978. 186.; World Development Report, 149.
 30. Congresso, Vol. I. 168.
 31. Bővebben ld. Congresso, Vol. I. 158.; *Mitchell, 148.*; *Robinson, 155.*; *Baklanoff, 128–129.*
 32. Bővebben ld. Congresso, Vol. I. 158.; *Baklanoff, 128–129.*; *Lucena, Vol. II. 75.*; *Robinson, 155.*
 33. Congresso, Vol. I. 168.
 34. *Uo., 52.*
 35. Részletesen ld. Congresso, Vol. I. 72.; *Graham – Makler, 37, 283.*; *Cangiotti, 157.*; *Fields, 130.*; *Robinson, 156–157.*
 36. *Ramiro da Costa*, Elementos. Vol. II. 94–95.; *Baklanoff, 124.*; *Mitchell, 168.*
 37. *Graham – Makler, 284.*; *Ramiro de Costa* Elementos, Vol. II. 218.; *Pintado, 151.*
 38. Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH. 1981. 58.
 39. Congresso, Vol. I. 206.; *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 273.
 40. *Barreto, A.*: O Estádio Fascista do desenvolvimento do capitalismo em Portugal. „Polémica”, 1970. 1. sz. 19.
 41. Congresso, Vol. I. 164.; *Bieber, 87.*
 42. *Iszaeva, 66.*; *Bender, G.J.*: Angola under the Portuguese Rule. London, Heinemann, 1978. 20, 32.; *Sejnisz, V.L.*: Portugalszkij kolonializm v Afrike poszle vtoroj mirovoj vojni. Moszkva, Nauka, 1969. 277.
 43. *Bender, 27, 222, 227.*
 44. *Caetano, 15–16, 165.*
 45. *Uo., 47–48.*; *Lucena, Vol. II. 186.*; *Robinson, 67–68.*; *Löwis of Menar, H.*: Bilateralismus und Multilateralismus in der Aussenpolitik Portugals seit 1945. Diss. Hamburg. Univ. 1979. 46.
 46. *Lucena, Vol. II. 18.*
 47. *Caetano, 17.*
 48. *Baracs D. – Schütz I.*: Portugália szegfűvel. Kossuth, 1974. 343.

49. *Kühnen, H.-J.*: Das Regierungssystem Oliveira Salasars. Diss. der Univ. zu Köln, 1967. 158–159, 181.; *Graham – Makler*, 36.; *Bieber*, 79.; *Robinson*, 43, 48, 68, 168, 169.
50. *Sá Carneiro, F.*: Uma tentativa de participação política. Lisboa, Moraes, 1971. 9–10.
51. *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 241.
52. *Iszaeva*, 74–75.
53. *Raus, H.B.* (coord.): A revolução das flores. Vol. I. Lisboa, Aster, 1974. 11.; *Caetano*, 36.
54. *Fields*, 56.; *Löwis of Menar*, 99, 106.
55. *Kozłowska*, 240–244, 253.
56. *Rodrigues, A. – Borgia, C. – Cardoso, M.*: Portugal depois de Abril. Lisboa, Intervoz, 1976. 60.
57. *Eugénio Rosa*, Portugal, 131, 134, 138.; *Braga de Macedo – Serfaty*, 72–75, 109, 134, 198.; *Balassa B.*: The newly industrialized countries in the world economy. New York, Pergamon Press, 1981. 259, 261.
58. *Gecse*, 51.
59. Bövebben Id. Congresso, Vol. II. 159.; *Graham – Makler*, 108–109.; *Lucena*, Vol. II. 187–190.; *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 232, 319.
60. *Eugénio Rosa*, Portugal, 131, 134, 138.; *Braga de Macedo – Serfaty*, 72–75, 109, 134, 198.; *Balassa*, 259–261.
61. *Graham – Makler*, 110.; *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 255.
62. *Caetano*, 180–181.
63. *Löwis of Menar*, 51–52.
64. *Bieber*, 109.
65. *Ruas*, Vol. I. 38–39.
66. *Eugénio Rosa*, Portugal, 68.
67. World Development Report, 110–111.